

НЕНАД РИСТОВИЋ

(Филозофски факултет, Београд)

АСПЕКТИ РЕЦЕПЦИЈЕ АНТИЧКОГ НАСЛЕЂА  
У ЖИВОТУ ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА  
КОНСТАНТИНА ФИЛОСОФА

Рецепција наслеђа античке књиге у *Жићцију деспоџа Стефана Лазаревића* Константина Философа (Костенечеког) запажена је кроз упадљиве реминисценције на класичну старину, али се она манифестује и кроз примену античких књижевноуметничких поступака и кроз пишчеву високу оцену достигнућа прет-хришћанске грчке мисли. Константин у прва два вида класицизма надмаша друге средњовековне српске писце, а у последњем је јединствен међу њима, па је његово ослањање на античко предање у овом делу резултат и литерарних конвенција условљених избором жанра световне биографије и његове припадности најлибералнијем крилу хришћанских интелектуалаца средњег века.

*Кључне речи:* византијски модел рецепције античког наслеђа, реторички класицизам по инерцији, реторички класицизам тенденциозне архаизације, идејни класицизам

The reception of the classical book heritage in the *Biography of Despot Stefan Lazarević* of Constantine the Philosopher (of Kostenec) is noticed through the conspicuous reminiscences on classical antiquity, but it is also manifested through the use of artistic procedures of classical literature and the author's high estimate of the accomplishment of pre-Christian Greek thought. In the first two types of classicism Constantine surpasses other medieval Serbian writers, while in the third he is unique among them, so his relying on classical tradition in this work is the result both of literary conventions caused by the choice of the genre of secular biography and of his belonging to the most liberal section of medieval Christian intellectuals.

*Key words:* Byzantine model of reception of classical heritage, rhetorical classicism by inertia, rhetorical classicism of tendentious archaizing, ideological classicism

Класична антика и њена литерарно-мислилачка традиција у старој српској књижевности највише простора нашли су у *Живоју Сћефана Лазаревића, десјоџа српског* Константина Философа (Костенечког). То је једна од најважнијих, ако не и најважнија специфичност овога дела. Она је с разлогом одавно привукла пажњу испитивача, при чему је у њиховом фокусу углавном било питање порекла Константинових информација о антици и с тим у вези његовог непосредног познавања дела античке књижевности. Није се дошло до поузданих конкретних налаза у погледу Константинових извора о антици, али у решењу дилеме око могућности његове директне упућености у античке ауторе у радовима који су последња реч српске науке о овоме аутору<sup>1</sup> превладало је убеђење да иза тако изразитог класицизма мора стајати бављење античком књигом. Код бугарских испитивача пак, заинтересованих ништа мање од српских за Константина као изданак Трновске књижевне школе, не налазимо такву тезу. У њиховим новијим респектабилним радовима класицизам у *Живоју десјоџа Сћефана Лазаревића* тумачи се као резултат угледања на византијску учену световну књижевност, прожету античком литерарном традицијом, и истиче се да су ово дело и његов аутор по томе јединствени у средњовековној књижевности јужних Словена.<sup>2</sup> Поврх тога, ранија испитивања махом су била усредсређена на реторичко-архаизаторске реминисценције на класичну старину у *Живоју десјоџа Сћефана Лазаревића*. Но то није једини вид класицизма у њему, чак није ни највиши, нити је једини транспарентан. Рецепција античког наслеђа у овом делу има три аспекта, који се могу означити и као три нивоа, будући да у њима нису у истој мери присутни пишчева мотивисаност и идејна усмереност. Два од њих су већ била позната старој српској књижевности, али су овде присутнији него другде, а један, који је и највиши ниво класицизма, до Константина је у њој био непознат.

У књижевностима средњег века утицај античког литерарно-мислилачког наслеђа већином је резултат инерције хришћанске књижевне традиције у чијем је обликовању и изграђивању ово наслеђе одиграло и стално изнова имало огромну улогу. Трагови и одједи антике срећу се у средњем веку на сваком кораку, а дело су позноантичко-старохришћанског посредништва — патристичке литературе која је средњовековној књижевности дала огроман антички материјал. Тако посредно — преко узорне јој византијске књижевности, која је имала дубоку и непрекидну класицистичку традицију — античко књижевно предање улази и у стару српску књижевност, и то од самог њеног почетка. То се огледа у усвајању законитости прозног израза античке реторике (ритам, топоси, тропи и фигуре) и патристичких философских схватања античког порекла. Међутим, тај материјал несвесно бива прихватан, те у аксиолошком погледу његово коришћење у књижевности средњег века није

<sup>1</sup> Уп. Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност: основи, треће, проширено издање*, Београд 2009, 265.

<sup>2</sup> Уп. Н. Гагова, *Константин Костенечки, Историја на бугарската средновековна литература*, прир. А. Милтенова, Софија 2008, 652–656.

и доказ заинтересованости и наклоности за антику, већ често просте чињенице механичког преузимања вечно актуелних античких литерарних поступака, мотива и идеја. Укореењеност и снага античког књижевног предања у постелантичкој литерарној продукцији најупечатљивије се види када се узме у обзир да античких идеја има и у једној тако строго црквеној литератури средњег века као што је литургијска поезија. Тако у византијској химнографији, а под њеним утицајем и у старој српској химнографији, често се могу срести топоси античке књижевности као што су метафоре и алегорије везане за брод и пловидбу морем, нарочито у антитетичким сликама буре на отвореном мору и спаса у мирним водама луке, затим метафорично-алегоријски мотиви и идеје платонистичког порекла, као што су крила душе, око ума и слично, па стоичка метафора света као позоришта и друге. Присуство античких литерарних елемената, међутим, не значи и познавање античке литературе. Мало који од средњовековних аутора који су се користили наслеђем античке књиге јесу и прочитали неко дело античке књижевности.

У случају Константина Философа тај наслеђени класицизам показује се већ кроз начин на који он приказује себе и ово своје дело — посежући за реченом маритимном метафориком и алегориком он каже да је приступао писању попут морепловца који се запутио на непрегледну пучину видећи у прегнућу које је пред њим океан који му ваља препловити.<sup>3</sup> Ове слике везане за природне појаве на мору и пловидбу морем имају дугу и богату књижевну предисторију — многи антички писци, нарочито песници, поредили су писање својих дела са пловидбом морем.<sup>4</sup> Али пре ове равни литерарног израза класицистичка традиционалност уочава се на плану неких формално-композиционих решења у *Животу Стефана Лазаревића*. Ово Константиново дело је на формалном плану по жанровској припадности владарска биографија, и то световна, а не светачка, тј. живот, а не житије. Како је то први пример ове књижевне врсте у српској књижевности, Константин је своје узор морао тражити ван српског књижевног наслеђа, а то значи у византијској књижевности. Он сам као своје нежитијне књижевне узор означава летописе.<sup>5</sup> Под овима би се дословно разумела хроничарска литература, но поједини византијски писци су као хронике насловљавали и чисто историјска дела (Псел, Сфранцес). Оваква дела природно су била Константинов узор, нарочито она монографског типа посвећена једној историјској личности, најчешће владару (као *Алексијада* Ане Комнине), пошто у византијској књижевности световна биографија у ужем смислу готово да и није негована или је нема у чистом облику. Једна од ретких правих византијских световних

<sup>3</sup> Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића*, прев. Г. Јовановић, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд 2007, 30; уп. исто, 14; 88. — Уп. Г. Сване, Традиционално и ново у делу Константина Костенског, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XLIII/3–4 (1977) 164.

<sup>4</sup> За античко порекло ове топице и њено средњовековно преузимање на Западу видети Е. Р. Курцијус, *Европска књижевност и латински средњи век*, прев. Ј. Бабић, Београд 1996, 214–219.

<sup>5</sup> Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића*, 88.

биографија, *Живот Василија* (I), из пера Константина Порфиrogenита, сачувана је као део хроничарске компилације под именом Теофановог Настављача.<sup>6</sup> У византијској књижевности није строго одвајање световне биографије ни од хагиографије, као што није ни од историјске монографије,<sup>7</sup> и та неодређеност жанра долази од сличности у полазишним принципима и главним смерницама литерарне реализације. Ово жанровско колебање морало је још и више бити присутно у биографском делу једног неvizантијског писца ослобођеног на византијску литерарну традицију као што је Константин Философ, па само условно говоримо о *Животу десјоџа Стефана Лазаревића* као о световној биографији. Но ово дело извесно, независно од Константиновог указивања на сопствену окренутост ка историографији, показује много чиме дистанцирање од типичних житија, а пре свега карактеристичном појачаном класицистичком бојом, која је пак управо и условљена другачијим, световним жанровским усмерењем. Новина у *Животу десјоџа Стефана Лазаревића* је, дакле, померање тежишта ка профанијој варијанти литерарног остварења у оквиру жанровске мешавине која има заједничку књижевнотеоријску подлогу.

Када пак кажемо заједничка књижевнотеоријска подлога мислимо на то да су у византијској књижевности, те књижевностима под њеним утицајем, међу којима је и стара српска књижевност, и биографија и хагиографија и историјска монографија, као наслеђе античке литерарне традиције, почивале на истом обликовном основу — на прогимназматициким правилима античке реторике за писање похвале, енкомија (ἐγκώμιον).<sup>8</sup> Наиме, античка реторика је препоручивала одређену схему у писању похвале, ма у каквом облику она била реализована, кодификовану у такозваним припремним вежбама (προϋμνάσματα) теоретичара реторике, а она је у свима њима имала заједничке елементе — порекло, образовање, душевна и телесна природа, делатности, постигнућа и свршетак слављене личности. Та прескриптивна схема је у већој или мањој мери присутна и у дотадашњој српској житијној књижевности (јер ју је и хагиографија, као изданак античке биографске књижевности, чувала).<sup>9</sup> Но будући да су Константинове књижевне амбиције биле веће, он је, уз ове, у своје дело унео и још неке елементе речене књижевнотеоријске парадигме — народ и отаџбину свога насловног јунака.<sup>10</sup> Ове елементе такође налаже литерарна традиција; најпопуларнији антички прогимназматицичар у Византији Афтоније Софиста<sup>11</sup> саветује да се говорећи о пореклу хваљеног лика поред његових родитеља и

<sup>6</sup> О овоме делу у контексту византијске световне биографије видети *P. J. Alexander, Secular Biography at Byzantium, Speculum* 15/2 (1940) 194 sq.

<sup>7</sup> *Ibid.* 200 sq.

<sup>8</sup> Cf. *N. Radošević, Laudes Serbiae: The Life of Despot Stephan Lazarević by Constantine the Philosopher, ЗРВИ* 24/25 (1986) 446.

<sup>9</sup> *Б. Трифуновић, Азбучник српских средњовековних књижевних појмова, Београд* 1990, друго, допуњено издање, 50 sq.

<sup>10</sup> Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића*, 18 sq.

<sup>11</sup> Προϋμνάσματα ретора Афтонија, прев. с грчког, предг. и напом. *В. Јелић*, Београд 1997, 7–8.

предака представи и његов народ и отаџбина.<sup>12</sup> Античка књижевна традиција је на византијске световне биографско-историографске списе утицала и преко неких облика свечане беседе, а пре свега оне у част владара (тзв. царски говор, βασιλικὸς λόγος).<sup>13</sup> У Византији најмеродавнији антички теоретичар свечаног (епидиктичког) беседништва Менандар Ретор (Лаодикијски)<sup>14</sup> дао је прецизна упутства о топици која треба да се нађе у овој беседи,<sup>15</sup> што је све у већој или мањој мери присутно и у византијским биографским и историографским делима посвећеним владару. Осим онога што је препоручивала припремна вежба похвале, беседа у част владара саветовала је учтиви осврт на претходне владаре тако да то буде у прилог владара који је предмет похвале у беседи, а затим подробно излагање о постигнућима у рату и миру кроз истицање четирију главних врлина (мудрости, храбрости, умерености и правичности) као позадине владаре политичке проницљивости, командне генијалности, законодавне активности, дела хуманости и економског унапређења државе који су донели просперитет и сигурност сваком поданику. Све ово налазимо на овај или онај начин у *Живоју десјоџа Стефана Лазаревића*. Једино крај дела одступа од царског говора — јер се он пише у част живог владара — и остајући и даље у оквиру композиционог скелета енкомија, формално се приближава трену (тужбалици) и химни<sup>16</sup> (који су такође жанрови свечаног беседништва). Али Константин не шири садржајно своје биографско-историјско дело елементима других жанрова само изван већ и унутар жанрова енкомија и панегирика који су му жанровска база. То нарочито долази до изражаја у приказима Србије и Београда,<sup>17</sup> датих као елементи онога што подразумева енкомиј, први за отаџбину слављене личности, други као једно од њених постигнућа. Но ова два приказа су реализовани, прилично доследно, у складу са тематским пропозицијама свечаног беседништва за писање похвале некој земљи или граду.<sup>18</sup>

И на „микроплану“ топице из античког литерарног фонда Константин Философ је веран овој традицији античке књижевности у одговарајућим приликама. Такве су две упечатљиве поредбе у његовој биографији — када за деспота Стефана каже „по лепоти тела и снаге био је међу вршњацима као сунце посред звезда“<sup>19</sup> и „пред свима и изнад свих видео се, као месец међу звездама“.<sup>20</sup> Упоређење слављеног лика са Сунцем или Месецем, као и са

<sup>12</sup> Исто, 113.

<sup>13</sup> Alexander, *Secular Biography*, 199–200.

<sup>14</sup> H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, München 1978, Bd. 1, 88–89.

<sup>15</sup> Menander Rhetor, ed. with transl. and comment. by D. A. Russel and N. G. Wilson, Oxford 1981, 76–95.

<sup>16</sup> Radošević, *Laudes Serbiae*, 446.

<sup>17</sup> Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића*, 18–21; 49–53.

<sup>18</sup> Искрпну анализу ова два места даје Radošević, *Laudes Serbiae*, 446 sq. Cf. Menander Rhetor, 28 sq.

<sup>19</sup> Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића*, 32. §27.

<sup>20</sup> Исто, 73. §77.

Вечерњачом или Зорњачом, како блиста највећим сјајем када га окружују друга, мања небеска светла, традиционални је елемент, „опште место“ у античким и на античко литерарно предање ослоњеним књижевним делима у којима се даје похвала владарима, јунацима, политичарима, такмичарима или другим угледним људима,<sup>21</sup> или пак истиче лепота неког мушкарца или жене.<sup>22</sup> То је на крају антике и канонизовао Менандер Ретор — он, наиме, препоручује управо овакво поређење — да за слављено лице треба рећи како се показало далеко надмоћнијим од осталих својих сродника „као Сунце наспрам звезда“.<sup>23</sup> Овај реторичар такође препоручује Александра Великог као личност са којом при састављању похвалног говора владару треба поредити онога коме је беседа упућена, односно који је предмет похвале,<sup>24</sup> а Константин Философ у своме биографском делу најчешће пореди деспота Стефана управо са Александром Великим. (Најславнији антички Македонац је, иначе, личност из класичне старине која се највише спомиње у Константиновом делу,<sup>25</sup> што је, без сумње, условљено широм упознатошћу тадашњих српских читалаца са овим владаром посредством средњовековног романа о Александру.)

Разлог што Константин у своме књижевном раду у већој мери следи античко књижевно предање од других средњовековних српских писаца не треба повезивати са Константиновим световним статусом, вероватно ни са његовим већим класичним образовањем,<sup>26</sup> већ са његовим књижевним избором — то су од њега захтевале литерарне конвенције које је подразумевало дело какво је световна владарска биографија. Константинов савременик, земљак и ученик исте Трновске књижевне школе, Григорије Цамблак, био је несумњиво једнако добро упућен у антику и класицистички књижевни укус, али у строго црквеним делима која је писао није пристајало да то испољи. При томе мала је вероватноћа да је Константин наведене и друге античке књижевне поступке и конвенције преузео од Афтонија Софисте и Менандра Ретора или неког другог античког књижевног теоретичара. Ова двојица античких реторичара били су екстензивно коришћени у византијским реторичким компендијима,<sup>27</sup> тако да ће пре бити да је, осим на основу византијских литерарних предлога свога дела, то учинио посредством ових приручника, на којима се, попут других средњовековних српских писаца и интелектуалаца, реторички образовао. Питање је само колико је био упознат са античким основама тог реторичког предања.

<sup>21</sup> E.g. Bacchyl. 9. 27 (ed. O. Werner); Hor. Carm. I. 12. 46–48.

<sup>22</sup> E.g. Sen. Med. 95–97.

<sup>23</sup> Menander Rhetor, 100.

<sup>24</sup> Исто, 92.

<sup>25</sup> Константин Философ, Живот Стефана Лазаревића, 15. §vi; 31. §27; 39. §39; 41. §40.

<sup>26</sup> Нека запажања о пореклу и обиму Константиновог класичног образовања доноси Н. Ристиовић, Црквени класицизам Константина Философа, Деспот Стефан и његова Манасија, Дани српског духовног преображења XV, Деспотовац 2008, 88–89.

<sup>27</sup> Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur, 78 sq; Menander Rhetor, XLIV; 271.

Поред приказаног вида рецепције античког наслеђа у *Живоћу десјоѿа Сѿефана Лазаревића*, који бисмо могли назвати реторичким класицизмом по инерцији, присутан је други вид који можемо назвати реторичким класицизмом тенденциозне архаизације. Иако припадају истом кругу стилског украса проистеклог из античког литерарног предања, то је виши ниво рецепције јер није механичко преношење античких књижевних елемената, већ подражава свесну наклоност према античкој књизи. Стога су у односу на формалне везе са античким књижевним предањем реминисценције на класичну старину у *Живоћу десјоѿа Сѿефана Лазаревића* очигледнији израз Константиновог класицизма. Оне су у његовом биографском делу неупоредиво бројније него у било ком другом средњовековном српском тексту. Но ни оне се саме по себи не морају посматрати као показатељ Константинове нарочите упућености у антику, већ такође као део његове доследности литерарној традицији писања световне историјске монографије, која је у византијској књижевности пуна извештаченог архаизирања, понекада преко границе доброг укуса (као А. Комнина, Ј. Кинам, Н. Хонијат, Г. Пахимер и др.). Познајући обичај византијских писаца изразито класицистичке оријентације да избегавају савремене географске појмове и користе античке, Константин тако у првом спомињању Деспотове земље пре њеног именовања даје називе античких области на чијем је месту средњовековна Србија — Далмације и Дакције.<sup>28</sup> Исто тенденциозно архаизирање византијске класицистичке литерарне традиције стоји иза једне од најнеобичнијих дигресија у Константиновом делу — представљања лозе Немањића као потомака августи Лицинија, а будући да је овај био зет Константина Великог, и као сродника првог хришћанског цара.<sup>29</sup> На страну идејна ексклузивност, која се може посматрати и као део типично средњовековног феномена погрешног интерпретирања антике.<sup>30</sup> Но у књижевном погледу ово је место највиднија линија раздвајања између постојећег литерарног модела у историјско-биографском писању и новог, који српској књижевности доноси Константиново дело, између житија и живота. Његов старији савременик Григорије Цамблук у *Житију Сѿефана Дечанског* хвали Немањиће као лозу која није упрљана јеретичима и идолопоклоницима као што је она цара Константина,<sup>31</sup> што је у складу са схватањима хагиографске књижевности. Али у световној владарској биографији заснованој на класицистичким књижевним схватањима, за углед није довољна светост рода, већ је потребна и владарска древност, по могућству она прворазредна, из класичне старине. Отуда указивање на тако знамениту личност античке историје каква је Лициније као на претка, без обзира на то што је био паганин,

<sup>28</sup> Константин Философ, Живот Стефана Лазаревића, 18. §1.

<sup>29</sup> Исто, 23–24. §14.

<sup>30</sup> У западноевропском средњовековљу на овај феномен указује *Курцијус*, Европска књижевност, 661 sq.

<sup>31</sup> Старе српске биографије XV и XVII века: Цамблук, Константин, Пајсије, прев. Л. Мирковић, предг. П. Појовић, Београд 1936, 4.

легитимни је елемент Константиновог портрета Стефана као идеалног хришћанског владара.

Поставивши себи као писцу више задатке и критерије, Константин и у формалним обрасцима класицистичких реминисценција доноси новине старој српској књижевности. Док ранији српски писци своје јунаке пореде са античким само једноставним истицањем паралелне личне особине или животне ситуације,<sup>32</sup> Константин поређење гради и на анегдоти о античком лику упоредивом са догађајем из живота свога јунака, која укључује и навођење речи које је античка личност у тој прилици изрекла. Већ на самом почетку дела повлачи паралелу између дарезљивости деспота Стефана и римског цара Тита и наводи речи по којима је тај владар у антици био познат: „Данас нисмо владали, пошто нисмо никоме уделили дара“.<sup>33</sup> Овакав поступак нарочито успело је применио у поређењу Деспота и Александра Великог. Тако је Стефан у детињству, као Александар, жалио што због очевих успеха неће моћи учинити никакво славно дело речима: „Отац мој ће у свему исказати јунаштво, а за мене неће ништа остати“.<sup>34</sup> Стефанову власт пак, каже, прихватили су сви онако како је персијски цар Дарије III својим поданицима рекао да прихвате Александрову ако га буде победио јер је овоме Бог дао да седне на Киров престо.<sup>35</sup> На сличан начин, мада у мање развијеном облику, Константин описује Деспотову радост приликом сусрета са монасима-пустињацима поредећи је са радосћу лидијског краља Креза због великог блага које је овај имао, а које је било пословично у антици.<sup>36</sup> Новине у Константиновом посезању за антиком не завршавају се на овоме. Осим као ризница узорних примера (*παραδείγματα*) за поређење, античка литература му служи и као ослонац у аргументацији, што је реторички поступак познат као „сведочанство древних“ (*μαρτύριον παλαιών*). Тако као подршку објективности свога казивања о знамењима која су најавила Деспотову смрт, Константин наводи предзнаке Титовог заузећа Јерусалима описане код Јосифа Флавија.<sup>37</sup>

Ипак, далеко највећи број Константинових реминисценција на антику у формалном погледу махом су дате на начин уобичајен и до њега у српској средњовековној књижевности — у виду синкрисе (*σύγκρισις*), похвалног поређења — пре свега главног јунака дела. Ценећи да за владарске врлине које

<sup>32</sup> То су поредбе са Александром Великим у *Житију краља Милутина* Данила II и *Житију краља Стефана Дечанског* његовог ученика: Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, прев. Л. Мирковић, предг. Н. Радојчић, Београд 1935, 106; 138; 141.

<sup>33</sup> Константин Философ, Живот Стефана Лазаревића, 16. §г.

<sup>34</sup> Исто, 31. §27. Cf. Plut. Vita Alex. 5.

<sup>35</sup> Константин Философ, Живот Стефана Лазаревића, 15–16. §в; Cf. Plut. Vita Alex. 30. — Белешка уз ово место у преводу којим се служимо погрешно упућује на овог Дарија — последњег персијског цара са овим именом (владао од 336. до 330. г. пре Хр.) — него на Дарија I (521–485) — који се пак спомиње на другоме месту у *Живоју десјоџа Стефана Лазаревића* (§39). (Константин оба владара означава исто — само као Дарије — јер их вероватно није разликовао).

<sup>36</sup> Константин Философ, Живот Стефана Лазаревића, 53. §52.

<sup>37</sup> Исто, 86. Cf. Ios. Flav. Hist. VI, 5, 3.



жели да нагласи код српског деспота нема бољих представника од великана из класичне старине овековечених у античким књижевним ремек-делима, Константин налази да је Стефан по храбрости упоредив са највећим јунацима Хомеровог свева о тројанском рату.<sup>38</sup> По складном споју мудрости и храбрости пак српски деспот му се чини раван Киру, далековидом освајачу који је утемељио Персијско царство, и Темистоклу, генијалном атинском државнику који је успео да извојује победу над вишеструко надмоћнијом флотом персијског цара Ксеркса, а алудира и на Одисеја по чијој су замисли Ахејци на превару заузели Троју.<sup>39</sup> „(Тамо) где често војске и поред (великог) труда нису успеле као и наоружано бродовље, тамо је успевала само виспреност (и мудрост)“ — започиње у духу античких похвала мудрости овај одсек Константиновог биографског дела сав саткан од примера из антике: „освајање великих и дивних градова (као што су) Вавилон и Троја; (или) кад Кир изненада нападе на Асирце и Јелине; кад ради Јелене, Менелајеве жене, Троју разорише; и кад Темистокле својим бродовима победи Персијанце и натера Ксеркса у бег — (победи) комарац оног жестоког лава.“ Ношен истом жељом да нађе што боље речи хвале за свога патрона Константин Философ се испомаже и примерима из хеленске митологије. Тако као згодно упоређење са повратком у отаџбину српског деспота оснаженог након измирења са султаном Сулејманом налази силину кретања бога ветра Еола,<sup>40</sup> а да што упечатљивије прикаже клицање и трубљење одушевљењених становника Цариграда при Стефановом испраћају из византијске престонице прави три метафоре засноване на музичким представама из хеленске митологије — чудесним гласовима Сирена и снази коју имају пој и свирка Муза и Орфеја.<sup>41</sup> И друге личности у своме биографском делу које завређују похвалу Константин повезује са славним ликовима античког света. Тако када говори о прагматичној мудрости Стефанове мајке, кнегиње Милице, Константин посеже за античком паралелом — довитљивим Одисејем.<sup>42</sup> Монголског владара Тамерлана пак упоређује са персијским царем Даријем I и Александром Великим,<sup>43</sup> султана Бајазита (*dissimilitudine*) са августом Максенцијем,<sup>44</sup> а султана Мусу са хеленистичким владарем Сирије Антиохом IV Епифаном.<sup>45</sup> И када не налази конкретан антички пример, Константин се не може отети потреби за макар уопштеним поређењем личности свога времена са античким јунацима па за анонимног браниоца Сталаћа који се није предао Турцима по цену

<sup>38</sup> Константин Философ, Живот Стефана Лазаревића, 45. §45.

<sup>39</sup> Исто, 32. §27.

<sup>40</sup> Исто, 47. §47. — У рукопису стоји „Коил“ и овакво интерпретирање се усталило без обзира на мањкавости — видети З. Виџић, „Именик места и личности у Житију“, Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога, изд. В. Јагић, прир. Ђ. Трифуновић, Г. Милановац 2004, 034.

<sup>41</sup> Константин Философ, Живот Стефана Лазаревића, 59. §60.

<sup>42</sup> Исто, 30. §23.

<sup>43</sup> Исто, 38–39. §39.

<sup>44</sup> Исто, 30. §23.

<sup>45</sup> Исто, 69. §74.

смрти у пламену запаљене тврђаве каже да је био храбар попут „старих“, тј античких великана.<sup>46</sup> Чак мученике за хришћанску веру Константин пореди са античким јунацима,<sup>47</sup> и то без икакве религијске дистинкције која обично прати таква поређења код црквених класициста. Штавише, као класициста вишег нивоа, он ни на једном месту где хришћанске личности повезује са античким не прави демонстративан гест одклона од паганства или давања религијске предности хришћанској страни у поређењу.

Сме ли се због позивања на личности и догађаје из античке историје тврдити да је Константин Философ имао у рукама дела неких античких аутора, првенствено хеленских историчара, тј. да је изворно познавао антику? С обзиром пак да у његовом делу, као историјско-биографском по карактеру, доминирају историјске реминисценције из антике, има ли смисла претпоставити и да је целокупни Константинов фонд знања о антици био већи и обухватао и друге области које он у свом књижевном делу није имао прилике да помене? Једни испитивачи (Милоје Васић<sup>48</sup> и Александар Лома<sup>49</sup>) са опрезом су пришли питању непосредног утицаја античких књижевних дела на *Живоїи десїоїиа Сїефана Лазаревића*, радије верујући да су извори неких Константинових информација из антике у византијској књижевности, мада нису указали на конкретна дела. Растислав Марић пак установио је византијске ауторе из којих је Константин црпео или могао црпсти обавештења из античке историје<sup>50</sup> и скренуо пажњу на Константиново очигледно непознавање Тукидидовог *Пелойонеског раїиа* (јер под именом овог хеленског писца даје један неаутентичан навод),<sup>51</sup> верујући ипак да је нека античка књижевна дела заиста познавао и на њих се угледао. На другој страни, Марић сматра да је Константину Философу засигурно била позната Плутархова биографија Александра Великог. Штавише, овај испитивач налази да неке Константинове реминисценције потичу баш из тог дела,<sup>52</sup> а не из других у којима се такође срећу, зато што се, у недостатку правих биографских дела у узорној му византијској књижевности, Константин могао најпре за овим делом формално

<sup>46</sup> Тако је то место схваћено у преводу Ј. Мирковића (Старе српске биографије XV и XVII века, 104). У преводу Г. Јовановић ови „стари“ су схваћени као преци овог српског јунака (Константин Философ, Живот Стефана Лазаревића, 69. §75). — У старој српској књижевности уобичајени назив за људе антике био је „древни“, тј. „стари“.

<sup>47</sup> Константин Философ, Живот Стефана Лазаревића, 13. §s.

<sup>48</sup> М. Васић, Константин Костенски и Херодот, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор IX/1–2 (1931) 140–146. — Рад се бави једним детаљем из Херодотовог казивања о Крезу који Константин верно преноси (§52).

<sup>49</sup> А. Лома, Константин Философ о зимском огњу, Античке студије код Срба, Посебна издања Балканолошког института САНУ, књ. 36, Београд 1989, 185–189. — Рад се бави једним веровањем које Константин помиње (§34), а које је забележено на два места у Плутарховим *Еїиичким сїисима*.

<sup>50</sup> Р. Марић, Трагови грчких историчара у делима Константина Философа, Глас САН СХС/95 (1946) 12 сл.

<sup>51</sup> Исто, 8. Уп. Константин Философ, Живот Стефана Лазаревића, 17.

<sup>52</sup> Марић, Трагови грчких историчара, 40. Уп. Константин Философ, Живот Стефана Лазаревића, 31. §27; 15–16. §вї.

повести.<sup>53</sup> Међутим, тражити литерарни узор *Живоїта десїоїта Сїефана Лазаревића* у биографији какву је неговао Плутарх није основано не само стога што Константин Философ не указује на њу — док указује на историјску монографију — већ што је она супротна овој — јер се у њој не инсистира на спољашњим историјским чињеницама, већ на унутрашњим квалитетима приказиване личности, како то управо у *Живоїту Александровом* наглашава сâм Плутарх.<sup>54</sup> Као таква Плутархова и плутархистичка биографија у основи је житијне књижевности, од које се пак Константин у писању свога биографског дела удаљио.

Мишљење да је Константиново познавање неких античких књижевних дела извесно, дели са Марићем Ђорђе Трифуновић, с додатним аргументом. Он је изнео претпоставку<sup>55</sup> да је Константин први у Срба у средњем веку познавао Хомерове спевове будући да су у *Живоїту десїоїта Сїефана Лазаревића* као књижевни украс коришћени неки ликови и призори из хеленске митологије познати из Хомерових епова. Хомер заиста спомиње Еола, Музе и Сирене,<sup>56</sup> но са Орфејем то није случај. Осим тога, Константинов приказ Муза — како својим трубљењем односе победу — не само да није преузет од Хомера него уопште није у складу са поимањем ових митских бића у античким изворима. Начин пак на који Константин представља Орфеја — да својом песмом покреће и камење — не налази се увек у сачуваним делима античке грчке књижевности у којима се спомиње Орфеј. Наиме, хеленски мит је говорио о дејству Орфејеве песме на дрвеће, животиње и камење,<sup>57</sup> али не спомињу сви антички грчки писци који говоре о Орфеју све ове три чудесне појаве, а оно што никада не испуштају није, као код Константина, покретање камења, већ омађијаност животиња Орфејевом песмом.<sup>58</sup> Паусанија чак у два наврата говори о Орфејевој моћи да музиком хипнотише звери, истовремено придајући моћ над камењем другом митском певачу, Амфиону.<sup>59</sup> Као што речи цара Тита Константин познаје из неког византијског списка,<sup>60</sup> јер у античкој књижевности нису сачуване нигде на грчком језику, него само на латинском,<sup>61</sup> тако је вероватније да је и порекло целе ове занимљиве Константинове метафоричне слике са ликовима из хеленске митологије у неком делу византијске књижевности.

<sup>53</sup> *Марућ*, Трагови грчких историчара, 41–43.

<sup>54</sup> *Plut. Vita Alex.* 1.

<sup>55</sup> Ђ. Трифуновић, Стара српска књижевност, нав. место.

<sup>56</sup> *Od.* X. 1 sq; XII. 38 sq; XXIV. 60 sq; II. I. 604.

<sup>57</sup> *Eurip. Iphig. Aul.* 1212–1214; *Apollon. Argon.* I. 26 sq; *Erat. Catast.* 24; *Apollod. Bibl.* I. 24; *Anthol. Graeca [Antipater Sidon.] VII.* 8. 1–2.

<sup>58</sup> *Aesch. Agam.* 1630; *Eurip. Bacch.* 561 sq; *Paus.* VI. 20. 18; IX. 17. 7.

<sup>59</sup> Видети претходну белешку.

<sup>60</sup> Р. Марић налази да су преузете из хронике Михаила Глике — *Марућ*, Трагови грчких историчара, 21. — Иначе, Гликин извор, Зонара (уп. *Zon. Epit. hist.* XI. 18), ове речи вероватно је узео из *Римске историје* Диона Касија којом се служио и чије изгубљене делове нам делимично надокнађује.

<sup>61</sup> *E.g. Suet. Tit.* 8; *Eutrop.* V. 21.

Да је мало вероватно да је Константин читао Хомерове спевове, али и колико је тешко утврдити лектуру која му је пружила податке из њих, види се на ономе месту у *Живојћу десјојћа Стефана Лазаревића* где се спомиње Хомер као писац који је опевао јунаке тројанског рата. Иако ту као да сâм Константин указује на своју информисаност из прве руке, то место Ђорђе Трифуновић није узео у обзир у својој тези о Константиновом познавању Хомера — можда стога што је оно веома нејасно, поготово у преводу Лазара Мирковића: „Као што рече Омир о рату троадском да су Јелини били и на двојицу ниже Араклији, а овај сам, тако рећи као муња меће биткама, и размеће и побеђује“.<sup>62</sup> Властиту именицу у другој реченици овога навода Мирковић је схватио као топоним женског рода „Араклија“, што се види не из самог превода, већ из Регистра где је ова именица овако наведена и изнета претпоставка да је то Хераклеја.<sup>63</sup> Троја се, заиста, налазила „ниже“, тј. јужније од Хераклеје на Пропонтиди, но тако схваћена ова реч нема везе са контекстом — Хомеровим описом јунаштва једног од тројанских бораца у рату са Грцима. Додатну конфузију ствара покушај разјашњења које у одредници „Омир“ Регистра нуди Албин Вилхар.<sup>64</sup> Он Константинове речи, признајући да су му нејасне, сматра пишчевим сећањем на неко место из Хомера и упућује на преглед људства ахејске и тројанске војске у другом певању *Илијаде*. Међутим, тамо се не може прочитати ништа налик ономе што стоји код Константина — како год то разумели. У новом преводу Гордане Јовановић исто ово место много је јасније: „Као што рече Омир о троадском рату да су Јелини и по двојица били против Араклија, а овај против толиких, тако рећи сам, као муња огањ баца у битку, разгони их и побеђује.“<sup>65</sup> Ауторка превода речену властиту именицу схватила је као лично име мушког рода „Араклије“. Иако је очигледно да личност са таквим именом није могуће довести ни у какву везу са контекстом, она није улазила у одгонетање тачног имена ове личности — за разлику од других случајева искривљеног облика античког имена у рукопису, када уз тај облик у облој загради ставља правилни облик (у складу са прихваћеним решењима ранијих испитивача). Исто читање овога имена даје и „Именик места и личности у Житију“, један од прилога уз фототипију Јагићевог издања оригиналног текста *Живојћа десјојћа Стефана Лазаревића*, који је приредила Зорица Витић. Она пак личност која носи ово име идентификује са Хераклом<sup>66</sup> — без икаквог објашњења (каква даје за нека друга античка лична имена писана у исквареном облику). Сазвучност ових имена је очигледна, но такво читање сасвим искључује Константиново познавање *Илијаде* — Херакле, наиме, није био учесник Тројанског рата. На другој страни, начин на који Константин представља овога јунака у потпу-

<sup>62</sup> Старе српске биографије XV и XVII века, 79.

<sup>63</sup> Исто, 153.

<sup>64</sup> Исто, 159. — На Вилхарово ауторство ове одреднице указује Напомена преводиочева на страни LXX.

<sup>65</sup> Константин Философ, Живот Стефана Лазаревића, 45. §45.

<sup>66</sup> Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића, 035; 046.

ности је веран Хомеровом приказу највећег борца на тројанској страни — Хектора. У *Илијади* се говори о његовом неустрашивом продирању кроз ахејске бојне редове<sup>67</sup> и његовој одлучујућој улози у паљењу ахејских лађа, којим су Тројанци у једном тренутку стекли надмоћ над противницима.<sup>68</sup> Осим тога, више пута се пореди Хекторова снага и наступање у борби са огњем.<sup>69</sup> Будући да је доста имена античких личности у *Живоћу* у доста исквареном облику могло би се претпоставити мешање имена Херакле (средњогрч. Иракле) и Хектор (средњогрч. Ектор, слов. Јектор) и самим тим допустити могућност да је аутор *Живоћа десјоћа Стефана Лазаревића* читао *Илијаду*. Препрека оваквом резонувању лежи у томе што је име „Араклије“ блиско и именима Ахилеј и Патрокло, која, за разлику од Херакла, носе личности које су биле учесници Тројанског рата. Штавише, Хомер у *Илијади* Ахилеја пореди са огњем на идентичан начин као Хектора<sup>70</sup> и приказује га како истовремено јуриша на двојицу непријатељских бораца и обојицу их одбија<sup>71</sup> — што скоро дословце читамо код Константина о „Араклију“. Међутим, Ахилеј није јунак из тројанског, већ из супротног, ахејског табора. Могућност пак да је Константин помешао Тројанце и Грке, па и услед сличних Хомерових исказа о Хектору и Ахилеју, неспојива је са претпоставком о његовом изворном познавању *Илијаде*. Напротив, таква груба грешка у презентовању елементарних података из Хомерових спева најбоље показује да је Константин Философ обавештења о антици добио из секундарне литературе, и то оне без довољне поузданости.

Константин Философ, дакле, није у *Живоћу десјоћа Стефана Лазаревића* показао шта је све читао од античке литературе, али је показао шта није читао. Он је могао проћи једну врсту класичних студија и на византијским ексцерптимa из античких књижевних дела, њиховим компилацијама и парафразама. Чињеница пак да Константин није у значајнијој мери из изворних дела познавао антику, не умањује вредност његовог класицизма. Не стога што у средњем веку преовлађује индиректан литерарни контакт са светом класичне старине. Он се на другој, вишој равни од реминисценција на антику показао натпросечним класицистом, не само у српском средњовековљу, него уопште. А у свим досадашњим испитивањима Константинова блискост са антиком сагледавана је и оцењивана искључиво на основу и под утиском реминисценција на антику у *Живоћу десјоћа Стефана Лазаревића*. Но, свеколике оне — чак и да су плод читања извора — не морају бити засигуран знак Константиновог искреног класицизма, већ помодарски маниризам — под утицајем његових византијских узора који су ради парадирања сопственом ерудицијом волели да се размећу класицистичким декором својих литерарних радова. Да је наш писац прави поштовалац античке књиге јер је

<sup>67</sup> II. XI. 297 sq.

<sup>68</sup> Ibid. XVI. 122 sq.

<sup>69</sup> Ibid. XV. 605; 623; XVII. 565.

<sup>70</sup> Ibid. XX. 490 sq.

<sup>71</sup> Ibid. XX. 460–462.

свестан њене вредности — а са позиција свога хришћанског убеђења — показује нам — и то врло изричито — у једној од најзанимљививих дигресија у *Живоју десјоџа Стефана Лазаревића*. Важност и значење овог места у Константиновом биографском делу већ смо осветлили у једном ранијем раду, па ћемо те налазе овде још једном изнети.<sup>72</sup>

Описујући Деспотов народ, Константин упоређује Србе са древним Грцима и, очекивано, даје предност другима, али на сасвим неочекивани начин; иако се у варварским земљама као што је Србија развило мноштво места за духовне делатности, она се, каже, „у људском смислу нису тако светлела да би превазилазила старе Јелине у храбрости, у беседништву и у осталом, чиме се (Јелини) нарочито одликоваху и пророковаху пре пророка; потрудише се да изнађу људске /земаљске/ ствари, затим етеричне /духовне/, (а затим) и (оне) најзвишеније. Стога и Бог допушташе овим (Јелинима) да се делимично дотакну истине“.<sup>73</sup> Иза ових речи следи аргумендовање изнетог става навођењем неких хришћанском учењу сагласних мисли под именом античких паганских писаца и мислилаца, стварних (Тукидид, Аристотел, Платон) или митских и легендарних (Хермес Трисмегист, персијски маг Остан, египатски фараон Тулид, Орфеј). Ти наводи немају посебан значај у оцени Константиновог класицизма не само стога што нису аутентични, већ и стога што нису представљали ништа ново за његову читалачку публику — имена многих античких личности и приписане им речи били су добро познати средњовековним Србима преко бројних популарних збирки мудрих изрека и поука.<sup>74</sup> И извор овог одсека његовог биографског дела секундаран је и сличног типа као ове збирке, како је показао Иван Дујчев.<sup>75</sup> Много су значајније цитиране начелне речи које стоје испред ових навода, за које не знамо да ли потичу из истога извора пошто он није објављен у целини, а рукопис истог је у међувремену изгубљен.<sup>76</sup> Дујчев прелази преко тих речи уз неопрезну оцену да је у њима „широко распрострањено средњовековно схватање“<sup>77</sup> — а управо је супротно — по среди је један елитистички философско-теолошки концепт античке, хеленистичкојудејске и старохришћанске провенијенције. Те речи којима Константин Философ експлицитно и прокламативно показује свој класицизам доносе сасвим ново и јединствено виђење античког паганског света — ни раније, ни касније забележено у старој српској књижевности, а несвакидашње и у средњовековљу уопште. Стога је ово место у *Живоју Стефана*

<sup>72</sup> *Рисјовић*, Црквени класицизам, 84 sq.

<sup>73</sup> Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића*, 76–77. §1.

<sup>74</sup> Ове гномске флорилегије, хришћанске адаптације и допуне античких, испитивао је *Д. Драгојловић*, *Историја филозофске мисли у Срба епохе феудализма*, Нови Сад 1998, 112 сл.

<sup>75</sup> *И. Дујчев*, Константин Философ и „Предсказанията на мъдрите Елини“, *ЗРВИ* 4 (1956) 149–155. — Дујчев је извор ових изрека нашао у грчком спису под насловом *Χρησμοί καὶ θεολογία Ἑλλήνων φιλοσόφων* (Пророштва и богословља паганских философа) непознатог аутора и времена настанка, објављеном у оквиру једнога пропратног текста у бонском издању Малалине хронике.

<sup>76</sup> *Дујчев*, Константин Философ, 153.

<sup>77</sup> Исто, 150.

*Лазаревића* од суштинског значаја за оцену Константинове рецепције наслеђа античке књиге.

Константин заступа старохришћанско патристичко учење о учествовању „старих“ у „семенском логосу“ (σπερματικός λόγος) усађеном у свако умно створење, логосу који омогућава отвореност за тајну Смисла, Божје Речи, Логоса, те стога и хришћанску семантику предхришћанских и ванхришћанских култура и традиција.<sup>78</sup> Старохришћански интелектуалци наклонени античкој култури своје класицистичке књижевне склоности усклађивали су са својим хришћанским религијским уверењима управо видећи у античкој литерарној и мислилачкој традицији својеврсну припрему за Јеванђеље, па су многи од њих то гледиште и теоријски разрађивали. Најпотпуније су то учинили Јустин Философ и Климент Александријски. Јустиново афирмативно гледање на вредност античке философије лежи у његовом изједначавању концепције о Логосу пореклом из хеленизованог јудаизма<sup>79</sup> и стоичке идеје о козмичком логосу чија су семена расејана по умовима појединаца: или су сва разумна бића деоници универзалног разума, а то је Логос Божји који је посејао семе истине у све по Божјој слици створене људе<sup>80</sup> — на основу чега су философи и били у могућности да интелектом спознају Бога из природе — или је Логос Божји директно посејао своје семе у умове одабраних философа — те су они спознали истину Божјим надахнућем добивши део његовог Логоса.<sup>81</sup> „И у једном и у другом случају, резонује Јустин, у хришћанству потпуно откривени Логос мерило је истинитости свега што је пре хришћанства мудровано, било код Јевреја, било код Хелена, штавише сви они који су живели у сагласју са Логосом јесу хришћани“.<sup>82</sup> И Климент Александријски је уверен да су хеленски философи дошли до неких истина божанском инспирацијом, од Божјег Логоса; Бог је инспирисао философе сејући делиће свога Логоса у њихове умове.<sup>83</sup> Негирати да је философија Божји дар значило би негирати Божју промисао.<sup>84</sup> Наиме, пошто јој је овакво порекло, философија је у сагласју са богонадахнутим јеврејским Законом и својим назначењем: оба дара су, по Божјем плану, намењена припремању — један Јевреја, а други Хелена — за примање више, јеванђељске поруке, „истинске философије“.<sup>85</sup> Стари завет и хеленска философија подједнако су васпитачи који воде Христу и обоје су притоке велике реке хришћанства.<sup>86</sup> Тако је по Клименту хеленска философија добила од Бога најважнији задатак у

<sup>78</sup> Н. Ристић-Вујић, Старохришћански класицизам: позитивни ставови старохришћанских писаца према античкој књизи, Београд 2005, 47 sq. Уп. Г. Коцијанчић, Посредовања: Увод у хришћанску философију, прев. П. Рак, Никшић 2001, 268.

<sup>79</sup> Phil. De fuga 97; cf. ibid. 166; De spec. 3. 185.

<sup>80</sup> Iust. Apol. II. 8. 1; II. 13. 6.

<sup>81</sup> Ibid. II. 8. 4; II. 10. 1; II. 13. 4.

<sup>82</sup> Ibid. II. 46. 2.

<sup>83</sup> Clem. Protr. 68. 2; 74. 7; Paed. I. 41. 3; Strom. I. 37. 2.

<sup>84</sup> Clem. Strom. I. 70. 4.

<sup>85</sup> Ibid. I. 28. 3; VI. 42. 1–3; VI. 44. 1; VI. 64. 4; VI. 67. 1; VI. 159. 9.

<sup>86</sup> Ibid. I. 28. 3; I. 29. 1; cf. ibid. VI. 67. 117.

историји човечанства — да припреми незнабошце за примање хришћанске поруке.

Константин Философ, дакако, није читао ове старохришћанске писце — његово познавање старохришћанске историје и књижевности, како је примећено, врви од мањкавости и заблуда<sup>87</sup> — већ је посредно усвојио њихова схватања о односу библијске и хеленске мудрости, дубоко усађена у византијску теолошку мисао чији је био ученик и деоник. Међутим, за та схватања није постојао консензус у Цркви; чињеница да у културолошком и интелектуалном погледу паганство није мртво, провоцирала је тврду теолошку струју током читавог средњег века. Константин је, дакле, не само следбеник традиције црквеног класицизма, него је најотворенији тип црквеног класицисте; он не само да је, како је раније истакнуто, индиферентан према паганској религији античких ликова које узима за узор, већ, како показује ово место, он се диви учествовању предхришћанске мисли у Логосу. То је у црквеном класицизму мањински приступ. Већина црквених класициста у стварној или исконструисаној подударности неких античких философских схватања са библијском теологијом већином су видели утицај јеврејских светих списа на паганске мудраце, а ређе директног или индиректног Божјег надахнућа. Основа за овакво схватање такође је старохришћанска. У хришћанској књижевности првих векова биле су врло честе приче о „атичком Мојсију“ — како су Питагора или Платон, боравећи у Египту, сазнали за Мојсијев монотеизам и прихватили га, али га због одијума свог паганског окружења нису могли експлицитно проповедати, па су га износили у завијеној форми.<sup>88</sup> И када су у хришћанским идејама паганских философа наложена „семена“ свеprisутног божанског Логоса подразумевала се хронолошка предност библијских пророка над хеленским философима.

Константинов слободнији класицистички став може бити повођење за непознатим нам предлошком, али је мало вероватно да му се то догодило несвесно. Напротив, изгледа да је јако свесно и промишљено унео ову дигресију у *Живој десјоѿа Сѿефана Лазаревѿа* и одредио јој место у њему. Опредељење за класицистичку књижевну концепцију које тек са његовим делом доживљава пуну промоцију у српском средњовековљу, морао је оправдати пред својим хришћанским читаоцима, морао их је припремити за све оно што ће се наћи на страницама које пише — а без икакве религијске оградe или полемике — за мноштво реминисценција из класичне старине, за ликове из паганске митологије, за цитате из античке књижевности. Зато је неупућенима у програмска начела његовога књижевног рада у уводу дела унапред разјаснио како најпозванији црквени ауторитети виде однос хришћанске теологије према духовном и културном наслеђу паганске антике. Разложност оваквог Константиновог правдања афирмативног гледања на хеленску му-

<sup>87</sup> Г. Подскалски, Средњовековна теолошка књижевност у Бугарској и Србији (865–1459), прев. Т. Тройин, Д. Аничић, Институт за теолошка истраживања, Београд 2010, 317.

<sup>88</sup> Уп. Ристиовић, Старохришћански класицизам, 19 сл.



дрост поготово се увиђа ако се узме у обзир да је читалачка публика у средњовековној Србији у теолошкој литератури сретала другачије становиште по овоме питању, такође засновано на најпозванијим црквеним ауторитетима. Негде у време када Константин у Деспотовом животопису хвали хеленску мудрост у Ресавској школи преводи се Зигабенова *Панойлија*<sup>89</sup> — византијски теолошки компендијум на чијем почетку стоји ауторово објашњење да је на писање тога дела подстакнут неслагањем са онима „који размишљају као Хелени“.<sup>90</sup> Ако ово није била утицајнија књига у тадашњој Србији, *Номоканон* светога Саве свакако јесте. А тамо се дају (у 61. глави) — први пут у Срба — подаци о хеленској философији и неким њеним школама — питагорејцима, платоничарима, стоичарима и епикурејцима — с негативном интонацијом.<sup>91</sup> Сава се у ставу према хеленским философима такође ослања на старохришћанску и византијску теолошку традицију, али на ону антикласицистичку (Епифаније Кипарски). Константин Философ је по своме ставу према интелектуалној традицији грчке антике представник хеленофилске епохе Палеолога, а разлика између њега и светога Саве упечатљив је показатељ да се у византијском културном кругу тога времена гледање на класичну старину толико променило да је класицизам и у Србији постао прихватљив. (Уосталом, у самој Византији Цариград више није био ексклузивно место класичних студија; и провинцијско византијско школство од средине XIV века има изразитији класицистички карактер.)<sup>92</sup>

Значај *Животописа Стефана Лазаревића* Константина Философа у погледу рецепције античког наслеђа лежи, дакле, пре свега у ауторовом идејном искораку у односу према класичној старини. Имајући у виду тај највиши ниво хришћанског класицизма код њега, разумљиво је што су у *Житију Стефана Лазаревића* у односу на ранију средњовековну српску књижевност интензивније присутни и нижи, технички облици класицизма, они у домену стилске реализације, реторички и архаизаторски. Што се тиче тих аспеката, за ову прилику ограничили смо се на то да на типолошком плану укажемо на књижевнотеоријске подударности између Константиновог дела и сродних остварења античке литерарне традиције не упуштајући се у утврђивање посредних начина на које је дошло до њих. Но иако нисмо испитивали конкретне изворе Константинове блискости са античким наслеђем, већ се усредсредили на то да што тачније установимо обим и карактеристике рецепције предања античке књиге у *Животу Стефана Лазаревића*, и то нам је пружило довољно основа за тврдњу да Константинова блискост са античком литерарно-мислилачком традицијом првенствено почива на неантичким, византијским изворима. Он је, заправо, јединствени пример српског средњовековног писца који је сјајно познавао високу, тј. учену византијску

<sup>89</sup> Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића, 241.

<sup>90</sup> PG CXXX, 3с.

<sup>91</sup> Текст читамо у *Трифунковић*, Стара српска књижевност, 250–251. Уп. *Драгојловић*, Историја филозофске мисли, 50–53.

<sup>92</sup> Уп. *Р. Радић*, Време Јована V Палеолога, Београд, 1993, 273 сл.

световну књижевност, везану за античке жанровско-естетске обрасце, и то познавање исто тако сјајно литерарно презентовао.<sup>93</sup> Јединствен је и по томе што је, такође из интелектуално најлибералнијих византијских извора, усвојио и без икаквога устручавања изнео мањински став у хришћанској теологији да хеленска мудрост има високо место уз саму истину Откривења. Тако је утицај византијске цивилизације на српску средњовековну књижевност, вековима углавном сведен на православну традицију, са Константиновим *Животојом десјојџа Стефана Лазаревића* најзад у пуној мери испољио и своју другу суштаствену димензију — поштовање и неговање античког литерарно-мислилачког наслеђа.

## ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ — LIST OF REFERENCES

### Извори — Primary Sources

- Menander Rhetor, ed. with transl. and comment. by *D. A. Russel* and *N. G. Wilson*, Oxford 1981.
- Προϋμνάσματα ретора Афтонја, прев. с грчког, предг. и напом. *В. Јелић*, Београд 1997.
- Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, прев. *Л. Мирковић*, предг. *Н. Радојчић*, Београд 1935.
- Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога, изд. *В. Јагић*, прир. *Б. Трифуновић*, Г. Милановац 2004.
- Константин Философ, Живот Стефана Лазаревића, деспота српскога, прев. *Г. Јовановић*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд 2007.
- Старе српске биографије XV и XVII века: Цамблак, Константин, Пајсије, прев. *Л. Мирковић*, предг. *П. Појновић*, Београд 1936.

### Литература — Secondary Works

- Alexander P. J.*, Secular Biography at Byzantium, *Speculum* 15/2 (1940) 194–209.
- Hunger H.*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I–II, München 1978.
- Radošević N.*, Laudes Serbiae: The Life of Despot Stephan Lazarević by Constantine the Philosopher, Зборник радова Византолошког института САНУ XXIV–XXV (1986) 445–451.
- Vasuić M.*, Константин Костенски и Херодот, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор IX, 1–2 (1931) 140–146.
- Гагова Н.*, Константин Костенечки, Историја на българската средновековна литература, прир. *Анисава Милџенова*, Софија 2008, 647–658.
- Драгојловић Д.*, Историја филозофске мисли у Срба епохе феудализма, Нови Сад 1998.
- Дуйчев И.*, Константин Философ и „Предсказанията на мъдрите Елини“, Зборник радова САН XLIX, Византолошки институт, књ. 4 (1956) 149–155.
- Коцијанчич Г.*, Посредовања: Увод у хришћанску философију, прев. П. Рак, Никшић 2001.
- Курицијус Е. Р.*, Европска књижевност и латински средњи век, прев. Ј. Бабић, Београд 1996.

<sup>93</sup> Cf. *Гагова*, Константин Костенечки, 648.

- Лома А.*, Константин Философ о зимском огњу, Античке студије код Срба, Посебна издања Балканолошког института САНУ, књ. 36, Београд 1989, 185–189.
- Марић Р.*, Трагови грчких историчара у делима Константина Философа, Глас САН СХС, 95 (1946) 5–33.
- Подскалски Г.*, Средњовековна теолошка књижевност у Бугарској и Србији (865–1459), прев. Т. Тропин, Д. Аничич, Институт за теолошка истраживања, Београд 2010.
- Радић Р.*, Време Јована V Палеолога, Београд 1993.
- Ристићовић Н.*, Старохришћански класицизам: позитивни ставови старохришћанских писаца према античкој књизи, Београд 2005.
- Ристићовић Н.*, Црквени класицизам Константина Философа, Деспот Стефан и његова Манасија, Дани српског духовног преображења XV, Деспотовач 2008, 83–90.
- Сване Г.*, Традиционално и ново у делу Константина Костенског, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XLIII/3–4 (1977) 163–180.
- Трифунковић Ђ.*, Азбучник српских средњовековних књижевних појмова, друго, допуњено издање, Београд 1990.
- Трифунковић Ђ.*, Стара српска књижевност: основи, треће, проширено издање, Београд 2009.

*Nenad Ristović*

ASPECTS OF RECEPTION OF CLASSICAL HERITAGE  
IN BIOGRAPHY OF DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ  
OF CONSTANTINE THE PHILOSOPHER

The biography of Stephen Lazarević, despot of Serbia, written by Constantine the Philosopher in cca. 1433–1439, stands out in old Serbian literature as an account in which unusually great attention is paid to classical antiquity. Constantine's classicism has three aspects. The first of them is an ordinary one, present in old Serbian literature from its very beginnings under the influence of Byzantine literature, and appears in laws of classical rhetorical diction and in philosophical concepts which have a classical origin. These conventions of literary tradition are used without the awareness of their classical background; so they do not mark Constantine's work as an extraordinary example of relying on classical tradition. But as a writer of higher rank he uses them with more consistency, e.g. classical rules of topics in writing progymnastic encomium and panegyric oration. His wider demonstration of a knowledge of the literary and intellectual heritage of classical antiquity in the first place gave rise to the genre of the secular ruler's biography, which he introduced in Serbian literature. The second aspect of Constantine's classicism is the most noticeable and it consists of reminiscences on classical antiquity, persons, events and anecdotes from its history and mythology, mainly in the form of a comparison. Though they are more numerous and in more elaborate form than in any other medieval Serbian writings, they

are often full of typical medieval confusion and misinterpretations in the presentation of classical antiquity (e.g. the permutation of Hector and Hercules or Achilles). So their sources are probably completely secondary (Byzantine historians and antiquarians) in spite of the attempts by some researchers to find traces of some ancient Greek authors in them. But the question of the sources of Constantine's knowledge of classical antiquity is still open and it is even quite possible that some classical literature was accessible to Constantine, as a well educated writer, although there is no manifestation of its direct influence in the composition of his biographical work. As a result of imitating Byzantine models in the genre of the historical monograph on the great rulers, in which classicistic embellishment goes without saying, this aspect of the classical heritage in this work by Constantine has less significance than the third one, which is unique in old Serbian literature and not so frequent in medieval literature, at all. In a large digression in the introduction of his writing, Constantine mentions the ancient Greeks as people who were preoccupied by fundamental questions so that God allowed them to reach the truth partly and in that way they prophesied even before the biblical prophets. This statement is an excellent example of the patristic idea of *σπερματικός λόγος*, i.e. of the existence of the seeds of divine wisdom out of biblical revelation or, in other words, of the divine inspiration of classical wisdom and its participation in God's plan of Salvation. Constantine accepted the most liberal variant of this idea in which classical wisdom was not treated as younger than biblical nor as a result of its influence. So he declared himself as a great and sincere admirer of classical antiquity although all his information about it was indirect, including his source for this statement. Moreover, from the same source he took on some completely unauthentic quotations under the names of historical or legendary persons from classical antiquity as evidence for this statement.